

Xəyalə MÜRSƏLİYEVƏ  
Sumqayıt Dövlət Universiteti, dissertant  
murseliyeva.xeyale@mail.ru

## DİLİN LEKSİK SƏVİYYƏSİNDƏ İNTENSİVLİK

**Açar sözlər:** sinonim cərgələr, kvantor sözlərdə intensivlik, frazeoloji birləşmələrdə intensivlik.

**Ключевые слова:** синонимические ряды, интенсификация при помощи кванторных слов, интенсивность в фразеологических единицах

**Key words:** synonym rows, intensity in quantifier words, intensity in phraseological compounds

Dildə semantik çalarları daha da qüvvətləndirmək həmin dildə işlənən intensivlik anlayışı ilə bağlıdır. Funksional-semantik kateqoriyalardan biri olan intensivlik kateqoriyası dilin fonetik, morfoloji, sintaktik və digər səviyyələri ilə yanaşı dilin leksik səviyyəsində də özünü biruzə verməkdədir, sadəcə bu səviyyələrdə fikrin intensiv ifadəsi dərəcə şkalasından az və ya çox olması ilə fərqlənir.

Dildə leksik vasitələr intensivliyin ifadəsinə xidmət edən ən mühüm vasitələrdən biri hesab edilir. Dilçilikdə intensivlik probleminin leksik səviyyədə tədqiqi istiqamətində irəliləyiş XX əsrin 80-90-cı illərində daha geniş nəzərə çarpır.

Leksikologiyanın obyektı olan söz intensivifikator rolunu oynayır. Intensifikatorlar eksplisit və implisit olmaqla iki qrupa ayrılır:

1. Eksplisit vasitələr-aşkar olan vasitələrdir (çox gözəl, ağılsız, pislik);

2. İmplicit vasitələr-gizli olan, yalnız təsəvvür edilən, dildə bilavasitə ifadə olunmayan vasitələrdir (böyük pəhriz, həddindən artıq, saysız-hesabsız, böyükdən kiçiyə, böyüktəhər, bir qədər böyük; calal, dəbdəbə, təmtəraq, əzəmət; calallı, dəbdəbəli, təmtəraqlı, parlaq və s.).

Eksplisit intensivifikatorlar dairəsi aşağıdakı zərflərlə reallaşır: olduqca, çox, həddən artıq, son dərəcə, hədsiz dərəcədə, həddindən artıq, ölçüyəgəlməz, intəhasız olaraq,

sonsuz olaraq və s. Məsələn: Sizi görməyimə son dərəcə (olduqca) (sinonim variantlar) şadam; Çox pis; Nə pis oxuyur; Özümü çox pis hiss edirəm; Dəhşətdir; Bu dəhşətdir; O, son dərəcə dəyişmişdir.

Əlamətin qeyri-adi dərəcədə ifadəsinə xidmət edən intensivifikatorların ilkin mənası inkar məzmunlu olmuşdur, sonra isə bu inkar məzmunu yoxa çıxmışdır, əlavə semantik komponentlər formalaşmışdır: неожиданность-gözlənilməzlik, невероятность-ağlasığmazlıq, необычайность события-hadisənin müstəsnalığı, удивление-təəccüb, возмущение-hiddət, восхищение-heyranlıq, одобрение-bəyənilmə, осуждение-məzəmmət və s. [14, 131].

Kiçiltmə mənası ifadə edən intensivifikatorlar: leysan-şiddətli yağış, güclü yağış; uraqan-qasırğa, tufan, çox şiddətli külək; yel kimi iti-çox sürətli; yel kimi qaçdı-ötüb keçdi və s.

Leksik səviyyədə intensivlik özünü əsasən sinonimlərdə, antonimlərdə, dublet sözlərdə, kvantor sözlərdə və frazeoloji birləşmələrdə göstərir. Dildə, leksik vasitələrlə qüvvətləndirmə çaları bir sözlə, eləcə də bütöv bir söz birləşməsi ilə baş verə bilər: Məsələn, sevmək-çox, ehtirasla, əbədi, həyatından da çox; yatmaq-ölü kimi, bərk-bərk, dərinə, ilk dəfəki kimi, son dəfəki kimi və s.

Leksik-semantik kateqoriya kimi sinonimlərin əsas cəhətlərindən biri də mənanı



qüvvətləndirmək cəhətinə malik olmasıdır. Məsələn:

Yaran, məgər ki, mahi-əza ibtida olur,  
*Hər yanda, hər məkanda* büsati-əza olur [8, 90].

Müqəddəs *fikri, pak əqli, zəkasi*,  
Vətən övladının oldu bəqası... [8, 54]

Sinonim cərgə təşkil edən sinonimlərdən hər-hansı birinin qoşa şəkildə işlənməsi də fikrin intensiv ifadəsinə şərait yaradır. Qeyd edək ki, qoşa şəkildə işlənən sinonimlər qoşa sinonim sözlərin iştirakı ilə yaranır. Məsələn:

Nəfəsin könlümə qol-qanad vermiş.  
Zaman ötüşdükcə [12, 100].  
Əldən getdi yurd-yuvamız,  
Necə dözdük bu dərdə biz? [12, 138].  
Barlı-bəhərlidir payızı ömrün,  
İnsan da bar verib əyir başını [12, 159].

Azərbaycan dilində işlənən elə üslubi sinonimlər var ki, onlar ancaq mətn daxilində sinonimlik təşkil edir:

El bilir ki, sən mənimsən  
Yurdu, yuvam, məskənim  
Anam, doğma vətənim... [13, 176]

Dilin leksik-semantik sistemində fərqlənən söz qruplarından biri də dublet sözlərdir. Dublet mənşəcə fransız sözü olub, "hər hansı bir şeyin ikinci nüsxəsi", "iki eyni şeydən biri" mənalarını bildirir [7, 699]. Dublet sözlər mənaca tam eyniyyət təşkil edən və heç bir mənə çalarlığı ilə seçilməyən, ümumi fikrə heç bir xələl gətirmədən istənilən söz birləşməsi və mətn daxilində bir-birini asanlıqla əvəz edə bilən sözlərə deyilir. Məsələn: qurd-canavar, zindan-məhbəs, dustaq-məhbüs, çeşmək-eynək-gözlük, vəkalətnamə-etibarnamə, eyvan-balkon və s. Dilçilikdə dublet sözlər bəzən sinonimlərlə qarışdırılır, onun tərkib hissəsi və ya xüsusi bir növü kimi təqdim edilir. B.Xəlilov yazır ki, sinonim mənə çalarlığına və üslubi rəngarəngliyinə görə bir-birindən fərqləndiyi üçün sinonimləri mütləq və nisbi növlərə də ayırmaq olur. Mütləq sinonimlər elə sino-

nimlərdir ki, onlar bir-birini mütləq şəkildə əvəz edə bilir (bunlar dublet sözlərdir) [3, 180].

Dilin lüğət tərkibinin sonrakı inkişaf mərhələsində mütləq sinonimlərdən birinin və ya hər ikisinin əlavə semantik mənə çalarları qazanması nəticəsində bunlar arasında sinonimlik dərəcəsi gətdikcə azalır.

Dublet sözlər də sinonimlər kimi formaca müxtəlif olur, lakin ifadə etdiyi mənaya görə sinonimlərdən fərqlənirlər. Dublet sözlər mənaca bir-birinin tam eyni olan sözlərdir, sinonimlər isə mənaca bir-birinə çox yaxın olan sözlərdir, yəni bu sözlər tam eyni mənə ifadə edə bilmirlər. Dublet sözlərin növləri içərisində leksik və kontekstual dubletlər fikrin intensiv ifadəsi baxımından xüsusilə fərqlənir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə nəzər yetirsək görürük ki, dublet sözlərin böyük əksəriyyətini alınma sözlər təşkil edir. Məsələn:

*Diri ikən, sağ ikən,*

Öz səsi olmayanın ölümü səssiz keçər [12, 12].

*Dərya* olub, *nəhr* olub, çalxanmaq istəyirəm,

Göylərdə ulduz kimi mən yanmaq istəyirəm [12, 13]

Sevdim! Gecə-gündüz yandım şam kimi

*İztirab...* Göz yaşı... Min qan, min qada.

Tapmadım yenə də səadətimi,

Eşqin *əzabları* şirin olsa da... [12, 17]

Verilmiş nümunələrdə işlənmiş diri və sağ sözləri milli mənşəli, dərya sözü fars mənşəli, iztirab, əzab və nəhr (ərəb dilindən tərcümədə "axar çay" deməkdir) sözləri isə ərəb mənşəli alınmalardır.

Bəzən bədii üslubda yanaşı işlənən dublet sözlər ifadə olunan fikrin təsir qüvvəsini, emosionallığını daha da artırır ki, bu da mətnə intensiv çaların yaranmasına səbəb olur. Məsələn:

Bəslənmək istəyirəm bütün ürəklərdə mən



*Arzu, diləklər kimi* [12, 13].

Təzəlik gözəldir, gözlərim ancaq,  
O köhnə yüyürükdə, beşikdə qaldı...[12,

60]

Qaşında, kipriyində

*İşvə, qəmzə, naz* dolanır.. [12, 147]

Atadan, babadan çörək sahibi,

Mərdanədi *əsli, zət* bəylərin [12, 30].

Leksik dubletlərdən fərqli olaraq kontekstual dubletlər daha çox dilin daxili imkanları hesabına yaranır, yəni kontekstual dubletlərin yaranmasında əsasən feillər üstünlük təşkil edir. Kontekstual dubletlər məndə işlənmə məqamından asılı olaraq müəyyənləşdirilir, belə ki, kontekstual dubletlər yalnız müəyyən kontekstdə sabit ola bilər. Məsələn:

Çox ehkamlar *dağıldı*,

Çox qurğular *pozuldu* [12, 23].

Fikirlər onun beynində civə kimi xırda-xırda *bölünüb* dığırlanır, yenə qayıdib *toplanır*, yenə *parçalanır*, yenə *birləşirdi* [2, 258]...

Nümunədə işlənmiş *dağıldı*, *pozuldu*, *toplanır*, *birləşir*, *bölünüb*, *parçalanır* feilləri öz dubletləri ilə yenidən səsləşir və şeirin bədii ifadə gücünü daha da artıraraq fikrin təsdiqini gücləndirir, fikrə bir növ intensiv çalar əlavə edir.

Kitabi-Dədə Qorqud dastanının dilində də xeyli miqdarda kontekstual dubletlərə rast gəlirik. Məsələn: Buğa ayaq üstünə duramadı, *düşdi*; dəpəsinin üstünə *yıqıldı* [5, 27]. Dirsə xan, görürmüsin oğlanı *yazıda-yabanda* keyiki qovar, sənin önünə *gətürər* [5, 30]. Oğlun *sağdır-əsəndir*, avdadır [5, 31]. Dirsə xanın xatunı *qayıtdı*, gerü *döndi* [5, 31].

Nümunələrdən də görürük ki, dastanda işlənmiş kontekstual dubletlər (leksik təkrarlar) mətnin məzmununa sürəklilik, qüvvələndiricilik kimi üslubi keyfiyyətlər qazandırmışdır.

Fikrin intensiv ifadəsində mühüm rol oynayan leksik vasitələrdən biri də antonim-

lərdir. Bədii əsərlərdə ifadələrin təsir gücünü artırmaq üçün kontekstual antonimlərdən istifadə olunur. Kontekstual antonimlər elə antonimlərdir ki, onlar məndən kənarda antonimlik kəsb edə bilmirlər. Məsələn:

Elə bil *doğmaca elimdən* deyil,

*Özgə planetdən* gəlmişən bizə [12, 69].

Burada *doğmaca el* birləşməsi *özgə planet* birləşməsinə əks mənada işlənmişdir. Məndən kənarda bu sözlər antonim kimi işlənmir.

Antonimin növlərindən biri olan oksimoron da intensivlik yaratmada iştirak edir. Oksimoron yunan sözü olub “ağıllı-dəli” deməkdir. Bir-birinə zidd olan sözlər, söz birləşmələri və sabit birləşmələr yanaşı işlənilir və obrazlı şəkildə ifadə olunur ki, bu da fikrin daha qabarıq ifadəsinə yol açır. Məsələn:

Səpilir yollara *get-gəl içində* [12, 51].

Vurduq bir zindana iyirmi beş il,

Ötdü günlərimiz *ağlı-qaralı* [12, 98].

Antonimlər bədii dildə qarşılaşdırma yolu ilə təsvir olunarkən də obyektin qabarıqlığının artması müşahidə olunur.

Vaxt çatıb *uzağı, yaxını* tanı,

Bil, sənin *əvvəlin, axırın* nədir [12, 98].

Sən atlısan, mən piyada,

Öldürəcək bu qəm mənə [12, 159].

Frazeologizmlərin müqayisəsində və şişirdilməsində də intensivlik meydana çıxır. Frazeoloji vasitələrdən müqayisə bildirənlər daha çox intensivlik yaradır. Müqayisə kommunikasiya yaradan əsas vasitələrdən biridir. Müqayisə, real həyat və məişətdə təsadüf edilən əşya, predmet və hadisələrin öz cinsindən olan (hətta olmayan) digər təsəvvür obyektləri ilə tutuşdurulması, müqayisə edilməklə təqdim olunmasından ibarətdir. Müqayisədə məqsəd ya məlumata görə məchulun müəyyən cəhətlərini nəzərə çarpdırmaq, ya da sadəcə olaraq nitqə canlılıq, obrazlılıq keyfiyyəti verməkdir. Müqayisədən həm canlı danışiq dilində, həm də yazılı nitqdə geniş istifadə edilir.



*Kimi, tək, necə, necə ki, nə, nə kimi, elə bil, sanki* sözləri frazeoloji birləşmələrin intensivliyinin əmələ gəlməsində başlıca vasitə kimi çıxış edir. Məsələn:

*Dəniz kimi kükrədilər, dalğa kimi gərdilər*

Harınlaşmış polislərə onlar yumruq göstərdilər [11, 324].

*Sarmaşıq zoğu tək* qıvrım sallanan

Buruq tellərində işarır yağış [11, 327].

*Payız yarpağı tək* pərişan olur,

Dolablar küncündə qalan məktublar [11, s.448].

Budaqdan, ürəksiz gül də dərəndə,

*Elə bil* başımdan bir duman çıxır [9, 136].

Heyrətdən od saçır *sanki* gözləri [9, 216].

Buludlar al şəfəqlərdən taxıb *sanki* boyunbağı [10, 27].

Afad Qurbanov qeyd edib ki, frazeoloji vahidin başlıca əlamətlərindən biri onun emosional ifadə tərzinə malik olmasıdır. Bu emosionallıq isə frazeologiyada intensivliyin ifadəsinə xidmət edir [6, 289].

Frazeoloji birləşmələrdə intensivlik və ekspressivlik birləşmənin struktur və məna həcmnin genişlənməsi, mürəkkəbləşməsi ilə də əlaqədardır, yəni eyni məna nisbətən geniş şəkildə verilir. Məsələn: dənizdə sevdadəryada balıq sevdası, dəryada damcı- dənizdə bir damcı, ildırım kimi- ildırım vuran kimi, ürəyinin yağı əridi- ürəyinin yağı çirtım-çirtım əridi, gözləri çıxmaq- gözləri çanağından çıxmaq, üzünə demək- üzünə şax demək və s.

Q.Kazımov frazeoloji birləşmələrin ən mühüm xüsusiyyətlərinə ekspressivliyi, metaforikliyi, emosionallığı aid edir. O yazır: "Ekspressivlik-əlamətin yüksək keyfiyyətdə ifadəsidir. Metaforiklik, çoxmənalılıq frazeoloji birləşmələrin yüksək obrazlılığı deməkdir. Emosionallıq danışan şəxsin hiss-

lərinin ifadə dərəcəsi ilə bağlıdır və bu xüsusiyyət frazeoloji birləşmələrdə daha qabarıq olur. Məsələn: ürəyi qopmaq- qorxmaq, dünyasını dəyişmək-ölmək və s. [4, 69].

Əşya və hadisələrə əlavə ad vermək üçün frazeoloji vahidlərdən istifadə olunur. Məsələn: uzağa- itələmə, susdurmaq- dilini kəsmək və s. [6, 289]. Frazeologizmlər bu halda bir əşya və ya hərəkəti başqası ilə müqayisəli şəkildə ifadə edir. Bu müqayisə isə fikrin intensiv ifadəsinə şərait yaradır.

Kvantor sözlərdən intensivifikasiyanın mahiyyəti böyük/daha böyük/olduqca böyük ölçüdə olan dil vasitələrinin ifadə olunmasında istifadə olunur. Dilin leksik-semantik sistemində kvantitativ intensivifikatorlar özünün, tam müəyyən edilmiş yerini tutur. Kvantor sözlərə real aləmin fiziki xüsusiyyətlərini adlandıran (ölçü, həcm, kəmiyyət) leksika aiddir [15, 85].

Dilçilik ədəbiyyatında bəzən təyini əvəzliliklər (öz, bütün, hər, eyni, filan, bəzi) kvantor adlandırılır. Kvantor sözlər maksimal, bir qayda olaraq, qeyri-müəyyən sayda obyektı bildirir ki, həmin obyektlər onlar üçün ümumi olan əlamət əsasında ayrıca bir çoxluq təşkil edir.

Vaqiə də, yuxu da?

Milyon-milyon ildi ki [12, 92].

Uzun illər boyu öz istəyimlə

Çox-çox kürsülərdən danışsam da mən [12, 151].

Hüdudlar içində özünü dandı,

Elm - yüz illərlə yatdı beşikdə [12, 185].

Nümunələrdən də göründüyü kimi kvantorlar mahiyyəti ölçüyəgəlməz dərəcədə olan dil vasitələrinin ifadəsinə xidmət edən sözlərdir.

Dilin leksik səviyyəsində intensivliyi gələcək tədqiqatlarımızda daha geniş tədqiqata cəlb edəcəyik.

## **Ədəbiyyat**

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1889, 364 s.
2. ANAR. Əsərlər. I cild, Nurlan, Bakı, 2003, 578 s.
3. Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Zərdabi LTD, 2015, 444 s.
4. Kazımov Q.S. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
6. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik: 2 cildə, I c., Bakı: Nurlan, 2004, 748 s.
7. Orucov Ə.A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
8. Sabir M.Ə. Hophopnamə: 2 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 384 s.
9. Vahabzadə B.M. Özümlə söhbət. Bakı: Azərnəşr, 1985, 286 s.
10. Vahabzadə B.M. Nağıl-həyat. Bakı: Yazıçı, 1993, 264 s.
11. Vahabzadə B.M. Əsərləri, Bakı: Azərbaycan, 2003, 776 s.
12. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild (Şeirlər). Bakı: Öndər, 2004, 328 s.
13. Vurğun S.V. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 264 s.
14. Кржижкова Е. Количественная детерминация прилагательных в русском языке (лексико-синтаксический анализ)// Синтаксис и норма. Москва, 1974, 144 с.
15. Туранский И.И. Семантическая категория интенсивности в английском языке. Москва: Высшая школа, 1990, 173 с.

**Хаяла Мурсалиева**

## **РЕЗЮМЕ**

### **Интенсивность лексического уровня языка**

В статье привлечено к исследованию интенсивность на лексическом уровне языка. Из исследования выяснилось, что лишь в 80-90 г. г. XX века проблема интенсивности получает развитие в рамках лексикологии. На языке подкрепление лексическими средствами может произойти со словами, а также словосочетаниями. Интенсивность на лексическом уровне, основном, проявляет себя в синонимах, антонимах, кванторных словах и фразеологических единицах. Чаще всего разнообразные интенсивные лексемы встречаются в художественном стиле.

В результате проведенного расследования выяснилось, что интенсивность проявляют себя на всех уровнях языка, но больше всего наблюдается на лексическом уровне.

**Khayala Mursaliyeva**

## **SUMMARY**

### **Intensity of linguistic level of language**

Intensity problem in lexical level of the language had been allured to the research in the article. During the investigation, it is clear that, improvement in the direction of studying intensity in lexical level in linguistics is widely noted in 80-90 years of XX century. Forcing colore by lexical units can be occur also by word combinations in the language intensity in lexical level basically showed itself in synonyms, antonyms, kvantor words and phraseological combinations.

Colored shades of intensity lexems in literary style are more met. In the result of investigation, it is clear that, intensity event in all level of the language is more observed in lexical level of the language.

**Rəyçilər: prof.C.Cəfərov; dos.Ə.Rüstəmov**